

O'ZBEK VA QORAQALPOQ TILLARIDA "NUTQ" MA'NOLI FRAZEMALARNING O'RGANILISHI

*Allambergenova Nigora Gulmirzayevna – Ajiniyoz nomidagi Nukus DPI mustaqil
tadqiqotchisi*

Frazemalar tabiatan boshqa til birliklaridan ajralib turadi. Ular anglatadigan ma'nolari, qurilishi, yasash usuli, uslubiy xususiyatlari, ba'zilarining kelib chiqish tarixi va b. hammasi bir til birligida jamlanib kelishi bilan tadqiqot ob'ekti sifatida tanlanadi. Frazemalar barcha tillarda ham katta qiziqish uyg'otadigan muammo hisoblanadi. Uni o'rganishda, ilmiy tadqiq qilishda har xil tillarda turli yo'nalishlar, ko'rinishlar, usullar qo'llanilmoqda.

O'zbek frazeologiyasining nazariy masalalari bo'yicha dastlab E.D.Polivanov, keyinchalik Sh.Rahmatulaev, Ya.Pinxasov, B.Yo'ldoshev, Abdimurod Mamatov, Abdug'afur Mamatov, A.Isaev, A.Rafiev, M.Sodiqova, Q.Hakimov, Sh.Usmanova, K.Bozorboev, B.Jo'raeva, Sh.Abdullaev, Sh.Almamatova, M.Vafoeva, G.Adashulloeva va boshqa qator tilshunoslarning tadqiqotlari nashr qilindi⁸⁸.

Keyingi yillarda tilshunoslikda qardosh va noqardosh, turli tizimdagi tillar frazemalarini qiyoslab o'rganish bo'yicha ko'pgina tadqiqotlar amalga oshirildi. O'zbek va qoraqalpoq tilshunosligida ham frazemalarning ma'lum bir semantik guruhlari tanlanib, ular boshqa tillarga qiyosan ilmiy tadqiq qilinmoqda.

Tilshunos A.Nasirov "Fransuz, o'zbek va rus tillaridagi proverbial frazeologizmlarning semantik-stilistik va milliy-madaniy xususiyatlari" mavzusidagi doktorlik dissertasiyasida uch tildagi proverbial frazeologizmlarni tahlil qiladi. Ishda proverbial frazeologizmlar fransuz, o'zbek va rus tillarining milliy-madaniy xususiyatlarini ifodalovchi eng muhim omil ekanligini, ya'ni milliy-madaniy xususiyatlar millatning madaniyati, dunyoqarashi, turmush tarzi, urf-odat va udumlarini yorituvchi, etik va estetik me'yorlarini, og'zaki va yozma nutqdagi milliy ko'chma ma'nodagi iboralar ishtirokida aks ettirilishini ta'kidlaydi. Proverbial frazeologizmlarning milliy o'ziga xosligi bevosita xalqlarning ijtimoiy-siyosiy va maishiy hayotini aks ettirib, ularga xos xarakter, xislatlarning ifodalanishida, toponimika, flora, faunaning ishtirokida, millatga xos urf-odat hamda marosimlarning mavjudligida va shu xalqlarning adabiy-badiiy tilida namoyon bo'lishini aniqlaydi.

Milliy-madaniy xususiyatlar bilan bir qatorda, fransuz, o'zbek va rus hamda boshqa xalqlar aforistik ijodida mavjud bo'lgan umumbashariy frazeologizmlar bir tomondan, bevosita shu xalqlar hayoti, taraqqiyot darajasining mahsuli sifatida vujudga kelgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, o'zga xalqlar proverbial frazeologizmlari boyligi ta'sirida paydo bo'ladi, degan xulosaga keladi.⁸⁹

G.Qurbonova tomonidan fransuz va o'zbek tillaridagi onomastik komponentli frazeologizmlarning milliy-lisoniy xususiyatlari tadqiq qilingan. Muallif tadqiqot yakunida "Tadqiq etilayotgan tillar doirasida frazeologizmlar universal va milliy-madaniy mazmunga ega bo'lib, xalqlarning dunyoqarashidagi o'xshash va farqli

⁸⁸ Yo'ldoshev B. O'zbek frazeologiyasi va frazeografiyasi masalalari. –Toshkent: Muharrir, 2013. – B.24

⁸⁹ Nasirov A.A. Fransuz, o'zbek va rus tillaridagi proverbial frazeologizmlarning semantik-stilistik va milliy-madaniy xususiyatlari. Filol. fan. dokt.... diss. avtoref. –Toshkent, 2016. –S. 31

tomonlarni o'zida aks ettirgan. Madaniyatlari turlicha bo'lgan xalqlarning hayot tarzi, aqliy rivojlanish darajasi, mentaliteti va tarixiy rivojlanishi milliy-madaniy o'ziga xoslik bilan bog'langan. Onomastik komponentli FBlar ham insoniyat tafakkurining universal xarakterga ega ekanligiga qaramasdan, mavjud umummilliy madaniy muhit vositalari yordamida o'ziga xos tarzda o'zlashtirilishi aniqlandi".⁹⁰

Tilshunos N.Jalg'asov "Proverbial tuzilmalarda insonni baholashning pragmatik va lisoniy-madaniy omillari (ingliz, o'zbek va qoraqalpoq tillari misolida)" nomli dissertasiyasida chog'ishtirilayotgan tillarning paremiologik qatorida maqollarning tuzilish, mazmun va ma'no ko'lamida bir-biriga mos kelishi kamdan-kam uchrashini, o'zbek va qoraqalpoq tillari qardosh tillar ekanligi, mazkur til sohiblari umumiy bir makonda istiqomat qilayotganligi hamda yaqin madaniy aloqalarda ekanligi bois ularda bunday muqobillikning kuzatilishi dalillanadi.

Ingliz, o'zbek va qoraqalpoq tillaridagi proverbial tuzilmalar tahlili natijasida ishda urf-odatlar, an'analar, turmush sharoitlari, hayot tarzi, milliy mentaliteti hamda qiyoslanayotgan tillar sohiblarining milliy ruhi bilan bog'liq bo'lgan stereotiplar ko'rinishidagi lingvomadaniy mazmun ochib berilgan. Maqollarni bir tildan boshqasiga tarjima qilish jarayonida ma'lum bir xalqning madaniyat unsurlaridan xabardor bo'lmaslik muloqot ishtirokchilari orasida anglashilmovchiliklarning yuzaga kelishiga sababchi bo'lishi dalillangan.⁹¹

Insonning nutq faoliyati bir me'yorda kechadigan, bir xil tuzumga ega bo'lgan yaxlit jarayon emas, u aniq amallardan tashkil topadi. Bu nutqiy amallar o'z tuzilishi va maqsadiga ega bo'lgan oraliq amallar hisoblanadi. Fanda natq amallarining mukammal tasnifi yaratilmagan bo'lsa ham, nutq faoliyatining buyruq, iltimos, savol, javob, tabrik, suhbat, bayon va hokazo kabi ko'rinishlari bir-biridan yaqqol farqlanishi, ularning maxsus, o'ziga xos nutqiy amallar sifatida zuhur etilishi hech kimda shubha uyg'otmaydi⁹². Nutq semantik maydoniga kiruvchi birliklar asosan nutq fe'llari va nutq ma'nosini ifodalovchi frazemalardan iborat. Nutq fe'llari o'zbek tilshunosligida akademik I.Qo'chqortoev tomonidan maxsus o'rganilgan.⁹³ Qoraqalpoq tilshunosligida bu mavzu maxsus tadqiqot ob'ekti bo'lgan emas. Nutq ma'noli frazemalar har ikki tilda ham alohida tadqiq qilinmagan. Lekin ayrim ishlarda, dissertasiyalarda yo'l-yo'lakay fikrlar bildirilgan.

Qoraqalpoq tilshunosi G.Qdirbaeva "Man" – "odam" konseptosferasi birliklarining lingvomadaniy va lingvokognitiv xususiyatlari (ingliz va qoraqalpoq tillari misolida)" nomli dissertasiyasida ikki tildagi til birliklarini qiyosiy tahlil qiladi. Tadqiqotda "Man"–"odam" konseptosferasining konseptual tahlil tizimini ishlab chiqadi. Konseptual tahlil usullari qo'llanishida: 1)definision tahlil; 2) etimologik tahlil; 3) kontekstual tahlil; 4) konseptosferani voqelantiruvchi semantik birliklar tahlili; 5) olamning milliy manzarasining paremiyalarda voqelanishi kabi tahlil usullari amalga oshiriladi. Badiiy matnning konseptual tahlili jarayonida matndagi tayanch so'zlarni aniqlaydi, ularning maydon strukturasini va bazaviy konseptlarni

⁹⁰ Qurbonova G.S. Fransuz va o'zbek tillarida onomastik komponentli frazeologizmlarning milliy-lisoniy xususiyatlari. Filol. fan. fals. dokt.(PhD) diss. avtoref. –Toshkent, 2019. –S.51.

⁹¹ Jalg'asov N.M. Proverbial tuzilmalarda insonni baholashning pragmatik va lisoniy-madaniy omillari (ingliz, o'zbek va qoraqalpoq tillari misolida). Filol. fan. fals. dokt.(PhD) diss. avtoref. – Samarqand, 2020. – S. 60.

⁹² Leontiev A.A. Psixolingvisticheskie edinisi v porojdenie rechevogo viskazivaniya. –M., 1969. –S. 133-146.

⁹³ Qo'chqortoev. I. So'z ma'nosi va uning valentligi. –Toshkent: Fan, 1977. – S.168.

tashkil etuvchi yadro aniqlanishi bilan konseptosferaning tabiati va uning tarkibidagi birliklarning funksional mohiyatida o'z o'rniga ega bo'lishini dalillaydi. "Man" – "adam" konseptosferasining qoraqalpoq va ingliz milliy olam tasavvurining epik, paremiologik va diniy matnlardagi nominativ maydonini chegaralash natijasida ushbu konseptosferani verballashtiruvchilari asli endemik birliklar ekanligi va ular faqat muayyan lingvomadaniyatning konseptual maydonida aniqlanishini dalillaydi.⁹⁴

Tojik va o'zbek tillaridagi frazeologizmlarni qiyosiy o'rgangan tilshunos G.Adashulloeva inson xususiyatlarini ifodalovchi iboralarni solishtiradi. Ishda nutq ma'nosini ifodalovchi *gap furo'xtan // gap sotmoq, gap boftan// gap to'qimoq, po'stkallesha guftan // dangalini aytmoq, zabon charx nazadan // tili aylanmay qolmoq* kabi frazeologizmlar ham tahlil qilinadi, hamda ularning umumiy va har bir tilga xos xususiyatlari ochib beriladi.⁹⁵

Tilshunos A.Pirniyazova qoraqalpoq tilidagi inson tushunchasiga bog'liq frazeologizmlar semantikasini tahlil qilish jarayonida ularni quyidagi mavzuviy guruhlariga ajratadi: inson xulq-atvorini, aql-farosatini tavsiflovchilar, inson holatini tavsiflovchilar, insonning tashqi ko'rinishini tavsiflovchilar, inson hayot yo'li bilan holatini tavsiflovchilar, inson emosional holatini tavsiflovchilar, insonning insonga yoki predmetga munosabatini tavsiflovchilar, insonning ovqatlanish jarayonini tavsiflovchilar. Inson nutq jarayoni alohida guruh sifatida ajratilmagan bo'lsa ham, ishda nutq ma'nosini ifodalovchi frazemalar tahlilga tortilgan. *Tili qisqa bolıw (tili qisiq bo'lmoq), tilin tartpaw (tilini tortmaslik)* kabi iboralarning nutqda ishlatilishi bayon qilingan. Muallif shunday yozadi: "Tahlil etilgan asarlarda frazeologizmlarni yozuvchilar har xil maqsadda, tildagi tayyor vosita sifatida foydalanadi.

Masalan, I.Yusupov "Seydan g'arrınıń gewishi" hikoyasida qoraqalpoq tili frazeologizmlarini o'z holicha, tilda qanday bo'lsa, shu shaklda qo'llaydi, lekin qo'shimcha ma'nosiga ega bo'ladi. Oddiy qishloq odamlarining suhbatlashib o'tirgan holatini tasvirlashda obrazli frazeologizmlardan foydalanadi: *Al, aradag'ı úsh jesir hayal seyisxanadan saban ákelip tósep aldı hám "sózge buzaw emizip" otırıp urshıq iyiriwge kiristi...*"⁹⁶ X.Dauletnazarovning "Alwidag', muhabbat, álwidag'..." ("Alvido, muhabbat, alvido...") nasriy poemasida tilda so'zlash harakatini bildiradigan fe'l-so'z shaklidagi frazeologizm yordamida ming xil rangda jilvalantirganini ko'ramiz: *Atirapimda hallas urıp gezip júrgen sol ún-túnsız eleslerge til qatarman. Olarg'a ziban ener...(27-b). Kitabin ashıp musılmanshılıq haqqında qulag'ımızg'a quyar (29-b). Qullası qansha oylansam-tolg'ansam da, júregim hesh kimgе tis jarıp, heshnárse demewdi uqtirg'anday boldı (38-b). Mektep jasında ashıqlıq haqqında tilge basıw oqıwshılar ushın jaramsız qılıq, ádepsızlık sanalmay ma? Sonnan keyin awızımız qaqpаqlanıp úndeyik desek te úndey almay kózlerimizdiń baqırayısıp júrgeni (47-b). Usı ret qalalı jigitlerge ızalanıp otırıp kókiregimde ne bolsa bárin aqtarıp saldım (47-b).*

⁹⁴Kdirbaeva G. "Man" – "adam" konseptosferasi birliklarining lingvomadaniy va lingvokognitiv xususiyatlari (ingliz va qoraqalpoq tillari misolida). Filol. fan. fals. dokt.(PhD) diss. avtoref. – Toshkent, 2017. – S. 20.

⁹⁵ Adashulloeva G.M. Tojik va o'zbek tillarida shaxs xususiyatini ifodalovchi frazeologizmlarning qiyosiy-tipologik tahlili. Filol. fan. fals. dokt.(PhD) diss. avtoref. – Samarqand, 2018. –S. 10-11

⁹⁶ Pirniyazova A. Qoraqalpoq tili frazeologik sistemasi va uning stilistik imkoniyatlari. Filol.fan. dokt. (DSc.) diss. avtoref. –Nukus, 2020. –S. 28.

Yozuvchi G.Esemuratova ham frazeologizmlar komponentini o'zgartirib qo'llash evaziga uslubiy xususiyat yaratadi va matn samaradorligini oshiradi: *Hámme oyanip ketip, áńgime tag'ı bel úzdi boldı* (G.Esemuratova).

Qoraqalpoq tilida *kese belden úziliw* frazeologizmi to'satdan, birdan suhbatning yoki gapning uzilishini anglatadi. Yozuvchi buni o'zgina o'zgarish bilan *áńgime bel úzdi boldı* deb qo'llab, suhbatning yarmisidan uzilgani yoki to'xtab qolganini ortiqcha bir samara bilan anglatadi".

O'zbek tilidagi nutq fe'llarini tadqiq qilgan akademik I.Qo'chqortoev shunday yozadi: "Sof gapiruv amalini bildiradigan fe'llardan bir gruppasining ma'nosi nutq amalining boshlanishi, davomiyligi kabi xususiyatlarini tavsiflaydi. Bunday fe'llar to'rtga guruhlanadi:

- 1) gapirishga chog'lanish amalini bildiradigan fe'llar,
- 2) nutq amalining boshlanishini bildiradigan fe'llar,
- 3) uzoq gapirish amalini bildiradigan fe'llar,

4) qisqa gapirish amalini bildiradigan fe'llar". Ishda nutq fe'llari qatorida ba'zi frazemalar ham tahlil qilingan. Ular ham shu ma'no guruhlariga kiritilgan.

Ko'rinadiki, o'zbek va qoraqalpoq tillarida frazemalarni o'rganish sohasida bir qancha tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lishiga qaramasdan har ikki tilda ham "nutq" ma'noli frazemalar maxsus tadqiqot ob'ekti bo'lgan emas. Ularning semantik, grammatik va milliy-madaniy xususiyatlarini keyingi davrdagi tilshunoslik metodlaridan foydalangan holda tadqiq qilish tilshunosligimiz oldida turgan vazifalardan hisoblanadi.

Adabiyotlar:

1. Yo'ldoshev B. O'zbek frazeologiyasi va frazeografiyasi masalalari. – Toshkent: Muharrir, 2013. – B.24.
2. Nasirov A.A. Fransuz, o'zbek va rus tillaridagi proverbial frazeologizmlarning semantik-stilistik va milliy-madaniy xususiyatlari. Filol. fan. dokt.... diss. avtoref. –Toshkent, 2016. –S. 31.
3. Qurbonova G.S. Fransuz va o'zbek tillarida onomastik komponentli frazeologizmlarning milliy-lisoniy xususiyatlari. Filol. fan. fals. dokt.(PhD) diss. avtoref. – Toshkent, 2019. –S.51.
4. Jalg'asov N.M. Proverbial tuzilmalarda insonni baholashning pragmatik va lisoniy-madaniy omillari (ingliz, o'zbek va qoraqalpoq tillari misolida). Filol. fan. fals. dokt.(PhD) diss. avtoref. – Samarqand, 2020. – S. 60.
5. Leontiev A.A. Psixolingvisticheskie edinisi v porojdenie rechevogo viskazivaniya. – M., 1969. –S. 133-146.
6. Qo'chqortoev. I. So'z ma'nosi va uning valentligi. –Toshkent: Fan, 1977. – S.168.
7. Kdirbaeva G. "Man" – "adam" konseptosferasi birliklarining lingvomadaniy va lingvokognitiv xususiyatlari (ingliz va qoraqalpoq tillari misolida). Filol. fan. fals. dokt.(PhD) diss. avtoref. – Toshkent, 2017. – S. 20.
8. Adashulloeva G.M. Tojik va o'zbek tillarida shaxs xususiyatini ifodalovchi frazeologizmlarning qiyosiy-tipologik tahlili. Filol. fan. fals. dokt.(PhD) diss. avtoref. –Samarqand, 2018. –S. 10-11.
9. Pirniyazova A. Qoraqalpoq tili frazeologik sistemasi va uning stilistik imkoniyatlari. Filol.fan. dokt. (DSc.) diss. avtoref. –Nukus, 2020. –S. 28.